

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԵՒ

ՆՈՐԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

Նախաշաւիդ.— Կորին Վարդապետի վերայ տեղեկութիւնք, որչափ ունինք.— Միակ մատենագրութիւն Կորեան հասեալ առ մեզ՝ Վարք Երանելւոյն Մաշտոցի Վարդապետի, և միակ թարգմանութիւն նորա յիշատակեալ ի նախնեաց՝ Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ Ապաշխարող կարգել եւ արժակել ի մեծի Հինգշաբթին.— Քննութիւն Վարուցն Մաշտոցի պատմաբանական և լեզուաբանական հայեցմամբք.— Թարգմանութիւնք զորս ես Կորեան կը համարիմ, Գիրք Մակաբայեցոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, եւ Փաւստոս Բիւզանդ.— Երազիր գործոյս։

Նախաշաւիդ.— Ամենայն ոք որ կը սիրէ զայն սքանչելի Հայ լեզուն՝ որով գրեցին Սահակ եւ Մաշտոց եւ իւրեանց ձեռնասուն աշակերտաց դասն, կը բաղձայ միանգամայն գիտել թէ ո՞րք եղած են արդեօք թարգմանիչ այն աւորի եւ յոյն բնագրաց՝ զորս մեք հայերէն կը կարդանք եւ կուսումնասիրենք, եւ չենք յագենար ոչ կարդալով եւ ոչ ուսումնասիրելով։ Թարգմանութեան արուեստն այնչափ կատարեալ, եւ հայերէնն այնպէս գեղեցիկ է եւ համեղ, գլխաւորապէս ի յունէ թարգմանութեանց մէջ, որ աւելի մատենագրութիւն եւ գերազանց մատենագրութիւն կոչելի են՝ քան թէ թարգմանութիւն՝ Սուրբ Գիրք մեծագոյն մասամբ, եւ

Յոհաննու Ոսկեբերանի բազում Մեկնութիւնք: Մինչև ցայսօր չյայտնուեցաւ յիշատակարան մի՝ որ ծանուցանէր մեզ ճշդիւ, թէ զոր բնագիրս ի Հայ փոխեցին Սահակ և Մաշտոց, եւ զորս Առաջին Խմբից ¹⁾ աշակերաքն, կամ Առաջին Թարգմանիչքն, Եղնիկ, Կորիւն, եւ ընկերք նոցա: Միայն Կարգաւորութիւն Աւրհնութիւնաբեր Յուցակի ²⁾ վերնագրով համառօտ գրուած մի ունինք արդ ի ձեռին, յորում նշանակեալ են եկեղեցական պաշտամանց բանի մի կարգք, յայտարարութեամբ անուան իւրաքանչիւր Թարգմանչի: Բաց յայսմանէ, իբրեւ հաւանական՝ Սրբոյն Սահակայ կ'ընծայուի Թարգմանութիւն Հնգամատենին, մարգարէութեանց եւ նոր Կտակարանին, մինչդեռ զԱռակաց գիրս կ'ըսուի թէ Սուրբն Մաշտոց Թարգմանած է՝ օգնականութեամբ Յոհաննու Եկեղեցայնոյ եւ Յովսեփոյ Պաղնացւոյ (1) ³⁾: Իսկ իբրեւ ստոյգ կը յիշատակուի եւեթ Աբրահամ Զենակացի (Խոստովանող), ընկերակիցն Սրբոց Ղեռնդեանց, որ յետ կիսոյ Հինգերորդ դարուն Թարգմանած է յասորի լեզուէ զՄարութայի Պատմութիւնն Արեւելեան Վկայից, եւ զնորին Ճառ ի Վըկայսն Արեւելից: Առաւել քան զայս ոչ ինչ ոչ գիտեմք:

Ժամանակիս այն բանասիրաց՝ որ մասնաւոր իմն օրինակաւ Հինգերորդ դարու Հայ գրականութեամբ կը պարապին, եւ կը ցանկան նոյն դարուն բազմախուռն Թարգմանութեանց գոնէ զոմանց աշխատասիրողներն իմանալ, կը մնայ ուրեմն մի միայն հնարք. որ է մանր կրկտել զննել զոճ եւ զյատկաբանութիւնս (գղ. idiotisme) սյս ինչ բնագրի՝ որոյ յայտ է մատենագիրն, եւ այն ինչ անանուն Թարգմանութեան, եւ ի ծանօթէն գուշակել գտանել զանծանօթն: Ըստ այսմ՝ Թոռնեան Հ. Թագէոսի ⁴⁾ կարծեօք՝ Կիւրղի Ա.

¹⁾ «Մեքրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն՝ որ Շաղգոմբն անուանին, բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն» Մ. Խոր. Պատմ. Գ Կ. 541—542.

²⁾ Զայս Յուցակ հրատարակած է Հ. Գաբ. Զ. ի Մտնդր. 246—248: Տես եւ Հ. Միք. Զամբեան, Պատմ. Հայոց. Հ. Ա. 768—769:

³⁾ Յոյր Թուանշանք ճնդեկութեանց են յոռաբանութեանց համար են, զորս տես ի վերջ կոյս մատենիս:

⁴⁾ Հատ. Ընթերց. Առաջին Դաս, 20 (ի ստորէ):

ղեքսանդրացւոյ Սուրբ Գրոց Մեկնութեանց թարգմանիչն է Եղնիկ Կողբացի, եւ շատ հաւանական է իւր կարծիքն: Աւասիկ իւր խօսքերն. «Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութիւն Մովսիսի գրոց, Յեսուայ, Դատաւորաց, Թագաւորութեանց եւ այլն: Ասոր եւ Եղնկայ գրոց մէջ՝ եթէ՝ իմաստից եւ եթէ՝ մանաւանդ բառերու եւ դարձուածներու նկատմամբ այնչափ մեծ է նմանութիւնը, որ կարծենք թէ երկուքը միևնոյն գրչէ ելած են, ինչպէս վերջին ժամանակներս արդէն ստուգուած կը համարուին»:

Այսպէս եւ ես յետ ցուցանելոյ քննասիրի Բ. Պրակաւ (երեսք 29—63) թէ յերկրորդ Աշակերտաց կարգէն քանի մի թարգմանութեանց, Սուտ Կալլիսթինեայ Պատմութեանն Աղեքսանդրի կ'ըսեմ, Փիլոնի Եբրայեցւոյ Մեկնութեանց եւ Ճառից, Գրիգորի Նաղիանդացւոյ Ճառից, եւ Գրիգորի Նիւսացւոյ Ճառին ի Մանկունսն Բեթղեհեմի երկասիրողն է Մովսէս Խորենացի, առաջիկայ գործովս պիտի ցուցանեմ թէ յԱռաջին Աշակերտաց ժամանակէն չորս պատուական թարգմանութիւնք՝ Կորին վարդապետի արդիւնք են:

Կորին վարդապետի վերայ տեղեկութիւնք, որչափ ունինք.— Կորին⁵⁾, զորոյ ոչ գաւառն գիտենք եւ ոչ զծննդեան տեղին եւ զթուականն, Սրբոյն Մաշտոցի աշակերտաց Առաջին Խմբից մէջ «կրտսերագոյն» է, ինչպէս ինքն իսկ կը վկայէ զանձնէ⁶⁾: Յետ ուսանելոյ զասորի լեզուն— եւ թերեւս զպարսիկն— ըստ ամենայն հաւանականութեան առոտս վարդապետին իւրոյ Մաշտոցի⁷⁾, զնացած է ի Կոս-

⁵⁾ Այս անուամբ երկու անձինք միայն կը յիշուին ի գիրս մեր. մին ի Հինգերորդ դարու, զորմէ՝ բանքս են. միւսն՝ ի սկիզբն Ութերորդին, Կորին Արծրունի, նախարար, զոր սպանին Արաբացիք. առաջիկայ Երէց, Պատմ. 34.

⁶⁾ Վարք Մաշտոցի, 1.

⁷⁾ Թէ Սուրբն Մաշտոց տեղեակ էր ասորի և պարսիկ լեզուաց, կը յայտնուի ի բանից Մ. Խորենացւոյ. Պատմ. Գ. էէ. 501. Ժբ. 517: Գիտենք եւ ի Կորինէ, Վարք Մաշտոցի, 6, (յորմէ և Ղ. Փարպեցի, Պատմ. 24—25,) որ Մաշտոց ի մանկութեան հասակի վարժեալ էր եւ հեղինակն դարձութեամբ. բայց ի բա-

տանդնուպոլիս հանդերձ Ղևոնդիւ վանանդեցւոյ իբր յամին 431, որպէս զի յունարէն ուսանի, կամ զարդէն ուսեալն կատարելագործէ: Ի Կոստանդնուպոլիս կը գտնէ զԵղնիկ Կողբացի, զիւր «ընտանեգոյն սննդակիցն», որ զոյգ ընդ Յովսեփայ Պաղնացւոյ առաքեալ էր կանխաւ յԵփեսիա՝ ի Թարգմանել յասորականէ Ասորի Սրբոց Հարց քանի մի գործեր, եւ յետ կատարելոյ զյանձնարարութիւն վարդապետացն՝ Եղնիկ եւ Յովսէփ անցած էին ի Կոստանդնուպոլիս⁸⁾։ ուր զկնի Ղևոնդի եւ Կորեան՝ կը ժամանեն նա եւ Յոհան եւ Արձան⁹⁾։ եւ վեցեքեանդ միանգամայն՝ սիրալիր ընդունենլութեան կը հանդիպին ի Մաքսիմիանոսէ (2), որ յամսեան Հոկտեմբերի 431 տարւոյն յաջորդեց չարաղանդ նետորի ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսի, Հաւանական է որ Եղնիկ եւ հինգ ուսուցիակիցք՝ իւր՝ յետ իբր եւրեքամեայ վարժից յոյն լեզուի ի կայսերական մայրաքաղաքին՝ խմբովին մեկնած են ի Կոստանդնուպոլսէ յամին 434 եւ դարձած ի Հայս առ իւրեանց վարդապետս, պարգև բերելով նոցա յառաւանձեռնութենէ Թէոդոս Բ կայսեր և Պրոկղ պատրիարքի, — որ յաջորդեց Մաքսիմիանոսի յետ սորա մահուան յ'12 Ապրիլի 434 տարւոյ¹⁰⁾, — ընտիր ընտիր յոյն ձեռագրեր, յորոց գլխաւորքն էին Հին եւ նոր Կտակարանաց օրինակք, «հաստատուն եւ ճշմարիտ աւրինակք»:

Նից փարպեցւոյն, 29—32, կերեւի թէ «սակալ» էր յունագիտութիւն Մաշտոցի:

⁸⁾ Վարդ Մաշտոցի, 20—21: Ըստ Մ. Խորենացւոյ, Պատմ. Գ. Կ. 544, Եղնիկ եւ Յովսէփ «առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց» կը չուեն ի Կոստանդնուպոլիս. նոյնպէս Ղևոնդ եւ Կորեան «յիւրեանց կամաց» կուղեւորին ի նոյն քաղաք:

⁹⁾ Մ. Խոր. Պատմ. Գ. Կ. 544—545. Յոհանը թուի ինձ ոչ Եփեզեցայինն, որպէս կը համարի 2ամչեան, Պատմ. Հայոց Հ. Ա. 509, 521, 536, (յորմէ եւ Հ. Գար. Զ. Հայկ. Հին. Դպր. Պատմ. 277, եւ Հ. Ղ. Ալեշան, Այրարատ 93 ա), այլ Յոհան Խոստովանող՝ զորմէ բազում գովութեամբ կը խօսի Կորեան ի Վարդ Մաշտոցի, 28: Իսկ Արձան, զոր կը յիշէ եւ Ղ. Փարպեցի, Պատմ. 119, կը կոչուի Արծրունի ի նախադրութեան Բարձրացոյցնաց ճառին Դաւթի Անյաղթի, 99:

¹⁰⁾ Ըստ Ալեշանի, Այրարատ, 99 ա, Ժան. 3.

ինչպէս կ'ըսէ Կորին ¹¹⁾, կամ «ստոյգ աւրինակք», ըստ Մ. Խորենացւոյ ¹²⁾։ Յունական այլևայլ ձեռագրաց հետ բերին Թարգմանիչքն նա եւ զՎանոնս ժողովոցն Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ¹³⁾, եւ զԹուղթս Պրոկղի՝ Կոստանդնուպոլսի հայրապետին՝ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, եւ Ակակայ՝ Մելիտինոյ եպիսկոպոսին՝ առ Սահակ եւ Մաշտոց ¹⁴⁾։

Զկնի դարձին ի Կոստանդնուպոլսէ, Կորին հասած է վարդապետական աստիճանի (3), եւ իբր հաւատարիմ «արբանեակ» միշտ առննթեր դանուած Երանելոյն Մաշտոցի ¹⁵⁾ մինչեւ ի մահ նորին՝ որ հանդիպեցաւ յ'11 Փետրուարի 489 ամին (4)։ Ղաղարայ Փարպեցւոյ ստէպ ստէպ ըսեն Այրն ցանկալի Կորինն, Այրն հոգեւոր Կորինն, Երանելի այրն Կորինն, Երանելին Կորինն ¹⁶⁾, կը ցուցանէ թէ յոյժ բարի համբաւ թողած էր Կորին իւր վարուց սրբութեամբ, որ մինչեւ անգամ տեսչեան արժանացած կը համարուի ի Փարպեցւոյն. բանդի խօսելով ի պատմութեանն, ե. 119—120, զՂեոնդէ Վանանդեցւոյ՝ կ'աւանդէ Ղաղար, թէ «Յառաջագոյն ժամանակի կալով ի բուն սրբոյն (Ղեւոնդի), այրն Աստուծոյ Մաշթոց, վարդապետն նորին, հանդերձ աշակերտաւք (ապ. հանդերձ եւ աշակերտօք) իւրովք երանելեան Կորեամբ եւ Արձանաւ, տեսանէին արթնութեամբ՝ ճառագայթեալ շուրջ զնովաւ լոյս սաստիկ. որք անդէն եւ անդ ծանեան երանելի արքն Սուրբ Հոգւով՝ զվախճան սըրբոյն թէ նահատակութեամբ կատարի։ Զոր թէպէտ եւ նմա ոչ յայտնեցին զսքանչելագործութեան զտեսութիւնն, սակայն ի բազում շշնջելն՝ պատմեալ հռչակեցաւ բան երեւմանս պսորիկն։ Յաճախ եւ այլ մատենագիրք մեր երբ կը յիշեն զԿորինն, չեն մոռանար կցել նա եւ վերագիր մի՝ յայտարար իւր առաքինակրօն վարուց. օրինակ իմն, Երաւ-

¹¹⁾ Վարք Մաշտոցի, 21.

¹²⁾ Պատմ. Գ. կա. 547.

¹³⁾ Կորին, անդ, 21. Մ. Խոր. Պատմ. Գ. կա. 547, միայն զՎանոնս Եփեսոսի ժողովոյն կը յիշէ։

¹⁴⁾ Մ. Խոր. Պատմ. Գ. կա. 546, 547։

¹⁵⁾ Կորին, անդ, 28.

¹⁶⁾ Պատմ. 25, 63, 119։

նելին Կորինն ¹⁷⁾, Սուրբն Կորինն ¹⁸⁾, Սքանչելի այրն Կորինն ¹⁹⁾։

Միակ մատենագրութիւն Կորեան հասեալ առ մեզ՝ Վարք երանելոյն Մաշտոցի Վարդապետի, եւ միակ թարգմանութիւն նորա յիշատակեալ ի Նստինեաց՝ Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ Ապաշխարող Կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբաթին. — Ժամանակն ոչ այլ ինչ հասուցած է մեզ յինքնագիր վաստակոց Կորեան՝ բայց եթէ զՊատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյ առն Նրանելոյ Մաշտոցի ²⁰⁾ վարդապետի, մերոյ Թարգմանելի, արարեալ ի Կորինն Վարդապետէ՝ յաշակերտէ նորին. զոր համառօտելով կը կոչեմ ի սմին գրութեան Վարք Մաշտոցի։ Ուրիշ պատմական գրուած մի եւս կը վերագրուի Կորեան ի Կիրակոսէ Գանձակեցւոյ, որ կ'ըսէ ի Պատմութեան իւրում, 17. «Եւ Կորինն՝ զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ եւ այլ ժամանակաց»։ Բայց Կարեւր է որ բանք Կիրակոսի արդիւնք են սեալ հասկացողութեան թուվայ Արծրունւոյ մի հատուածին (5), բանդի այլուր չը յիշատակուի այլ ժամանակաց Պատմութիւնը Կորեան։ Իսկ ի Թարգմանութեանց՝ յանուանէ նշանակեալ կը գրէնք ի վերոյիշեալ Կարգատրութեան Աւրհնութիւնաբեր

¹⁷⁾ Թ. Արծրունի, Պատմ. 82.

¹⁸⁾ Գէորգ վարդապետ, ի Գանձին սրբոց Թարգմանչաց. «Յովսէփ Պաղնացի. նորուն վարժակից Եզնակ Կողբացի. Անյաղթն Դաւիթ, եւ Կոնրոն Կորինն»։ տես Արիշան, Յոռնիկը հայրենեաց Հայոց Հ. Ա. 326—327։ Գէորգ Թուի ինձ Սկեւռացին կամ Լամբրունեցին յժ. Գ. դարու. որ բաց ի Մեկնութեանցն Եսայեայ եւ Գործոց Առաքելոց՝ գրած է, «Եւ Գանձս յոլոյս տաւնից տէրու նականաց եւ սրբոց Աստուծոյ»։ տես Հ. Գար. Զ. Հայկ. Մտնգիտ. 139.—Ի Գանձարանի գրելոյ յժ. Գ. դարու, որ այժմ գտանի յԱգգային Մատենադարանի Պարիս քաղաքի, կայ Գանձ մի ի Գիտութեան վիճակս, որոյ սկզբնատառքն յօդեն Գանձունն. «Գէորգ Անեցի».

¹⁹⁾ Կիր. Գանձակեցի, Պատմ. 3.

²⁰⁾ Տպագիրն Մեսրոպայ. փոխեց Մաշտոցի, զի Կորինն ամենուրեք Մաշթոց կը կոչէ զվարդապետ իւր։ Մաշտոց գրութիւնն լաւագոյն թուի ինձ քան զՄաշթոց, Մաշդոց. կայ գրեալ եւ Մաթդոց (Հ. Գար. Զ. Մտնգի. 664)։

Յուցակի զՍրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ Վսպաշխարող արձակելոյ կարգն, զոր Թարգմանած է Կորինն աջակցութեամբ Արձանայ. Վսպաշխարող կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբաթին՝ երանելւոյն Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ գրեալ ի դուռն սրբոյն Սիոնի՝ ի քսան և մի ամի հայրապետութեան իւրոյ ²¹⁾, յաւուրն յորում ընծայեցուցանէր զԵդովմայեցիսն (կամ զԵգիպտացիսն) յԱստուած. և Արձան և Կորինն Թարգմանիչք բերին ի Հայս ²²⁾, անշուշտ ի Հայ Թարգմանեալ: Այս Ասպաշխարողարձակէից կարգն, որ մինչև ցայժմ կը գտնուի կարծեմ ի Չեռագիրս, անծանօթ է ինձ, եւ արտաբոյ կը մնայ իմ խուզարկութեանց:

Ըննութիւն Վարուցն Մաշտոցի պատմաբանական եւ լեզուաբանական հայեցմամբք. — Մաշտոցի Վարքն, հիմն բովանդակ առաջիկայ գրութեանս, և զոր Կորինն յօրինած է իբր յամի 443—444, ի խնդրոյ աշակերտակցացն, եւ մասնաւորապէս՝ կաթողիկոսական տեղապահ Յովսէփայ Վայոյձորեցւոյ ²³⁾, երիս մասունս ունի. Ա. Յառաջաբան (կամ ինչպէս մատենագիրն կանուանէ՝ Նախակարգ բան. ե. Յ.) վեց երես. Բ. Բուն կենսագրութիւն Մաշտոցի, քսանուերկու երես. Գ. Վերջաբան, կէս երես: Կորինն կը ներկայանայ մեղ յայսմ փոքրիկ մատենագրութեան իբր այր ծայրացեալ հոգեւորութեամբ, սնեալ և պարարեալ Սուրբ Գրովք, այլ յոյժ տկար՝ իբր Պատմաբան: Անդէն ի գլուխ Յառաջաբանին ճառաւել բան զկար իւր՝ կը համարի պատմել զվարս Մաշտոցի, եւ կը փութայ խնդրել ի սատարութիւն զաղօթս ուսումնակցացն, որպէս թէ բանի մի էջ բան

²¹⁾ Այսինքն յամին 371. զի Սուրբն Կիւրեղ հայրապետ կարգեցաւ Երուսաղեմի յամին 350:

²²⁾ Տես Հ. Գար. Զ. Մանգր. 246. Փոխանակ Արձանայ գրեալ է անդ Արջեան. իսկ Եւսեփ Հին Դպր. պտմ. 277, Արջեանն կամ Արջեանն, ուր աւելորդ թուի ինձ բռնելն՝ թէ Կորեան ընկերակից Արձանն, «Անշուշտ գտաւ է համանուն Արձան կամ Աղան Արծրունիէն» եւ այլն: Չամչեան, Պատմ. Հայոց. Հ. Ա. 769, կը գրէ Բնձակ եւ գնոյն կերկրորդէ Հ. Գար. Զ. յերես 291 իւր Հայկ. Հիմն Գիր. Պտմ.

²³⁾ Վարք Մաշտոցի, 1:

գրեմն՝ ստուգիւ մարդկային կարողութենէ վեր ըլլար եւ Աստուածեղէն շնորհաց օգնականութեան կարօտ։ Յետոյ զարմանալի երկիւղածութեամբ չհամարձակիր ձեռնարկել ի գործ իւր՝ մինչեւ որ Հին եւ Նոր Ատակարանաց խիտ առ խիտ վրկայութիւնք չքաջալերեն զինքն՝ թէ չիք ինչ անպատեհուութիւն առ ի գորով նշանակել զվարս արանցն կատարելոց», ե. 2։ Այս վրկայութիւնք հինգ երեսէ աւելի տեղ կը գրաւեն, եւ եթէ նկատենք որ Մաշտոցի բուն կենսագրութիւնն հաղիւ քսանուերկու երես կը լեցնէ, կը ստիպուինք ըսել թէ այսպիսի կարճառօտ գրութեան համար այնչափ երկայն Յառաջաբանն՝ ամէն համեմատութենէ դուրս է։ Ի Զուրկը փափակինք հանդիպել ի կենսագրութեանն Մաշտոցի պէսպէս մանրամասնութեանց՝ որ մեզ վերջնոցս համար մեծ կարեւորութիւն ունին և իրաւամբք կը զարթուցանեն զմեր հետաքրքրութիւն։ Քանի՞ ամաց էր Մաշտոց երբ մտաւ յարքունի դիւանն (Խոսրովայ Գ-ի) եւ ո՞րչափ ժամանակ մնաց ի դիւանին, ե. 6 7.—ի՞նչ էին առ Դանիելի Ասորւոյ գրտնուած հին հայերէն նշանագիրքն՝ զորս ժամանակաւ գործածած էին Հայք, բայց իբր անշահ՝ վերջապէս մէկդի թողած, ե. 8. 9.—ո՞ր հնարեց Երանելին զիւր նշանագիրս, և քանի՞ էին այնոքիկ, երեսուն եւ վեց թէ տասնուչորս թէ եօթն, ե. 10.—ո՞ր Ասորի Սուրբ Հարց մատենագրութիւնք են, զորս Յովսէփ Պաղնացի եւ Եղնիկ Կողբացի թարգմանեցին յԵդեսիա յասորի լեզուէ, ե. 20.—զորոց «հայրապետաց սրբոց զճշմարիտ իմաստութիւնն» ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձոյց Սուրբն Սահակ, եւ ո՞յք են ճշտ մեկնութիւնքն Գրոց՝ զորս թարգմանեց ընդ Եղնիկայ, ե. 21.—յորո՞ւմ աիս վախճանեցաւ Սահակ լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակաւք, ե. 25. նմանապէս Մաշտոց իւր ղեկորունական (տպ. աէրունական) հասակինն՝ ո՞ր տարւոյն մէջ ել յաշխարհէս, ե. 26. եւ այլն եւ այլն. բնաւ ամենեւին այսպիսի էական խնդրոց վերայ չըսեր ոչ մի ինչ լիով, ոչ մի ինչ ճշգրտիւ, նա որ քաջ տեղեակ էր այսմ ամենայնի եւ պարտէր տեղեկացնել եւ զյետինս։ Իսկ ժամանակագրութեան մասին, —բաց ի Վառձապհոյ թագաւորութեան հինգերորդ, եօթներորդ՝ եւ ութերորդ տարիներէն, եւ քանի մի Սասանեան արքայից թագաւորութեան տարիներէն, որովք

կը ծանուցանէ թէ երբ մտաւ Մաշտոց ի կրօնաւորական կեանս, երբ սկսաւ Հայոց Դպրութիւնն, եւ երբ եւ յորո՞ւմ աւուր նաւասարդ եւ Մեհեկանի ամսոց վախճանեցան երանելի ամօրն Սահակ և Մաշտոց. — զժամանակ այլոց ոչ ինչ նուազ կարեւոր դիպաց երբեք չնշանակեր հաւաստեալ, այլ բաւական կը վարկանի ըսել Յետ այնորիկ, ե. 7, 14, 18, 20, 25. Այնուհետեւ. ե. 7, 8, 16. Զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս, ե. 7. Յայնժամ, ե. 12, 20, Յայնժամ ժամանակի, ե. 12. 18. 25. Յորում ժամանակի, ե. 15. Յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ, ե. 15. 21. Առ որով ժամանակաւ, ե. 20, Այսպէս բոլորովին անգէտ ենք թէ Մաշտոցի աւետարանութիւնն ի կողմանս Մարաց, ե. 12, — ի Գողթն, ի Սիւնիս, ի Վիրս, ի գաւառս կէս ազգին Հայոց ի բաժնին Յունաց, ե. 14 — 16, — յԱղուանս, ե. 18 — 19, որ ամաց մէջ կատարուեցաւ. թէ յորո՞ւմ ամի գնաց Մաշտոց ի Կոստանդնուպոլիս առ Թէոփոս Բ կայսրն եւ առ հայրապետն Ատտիկոս, ե. 17, եւ նոյնպէս Եղնիկ եւ ինքն իսկ Կորիւն ի նոյն բաղար, ե. 21. այլովքն հանդերձ:

Ապաքէն Կորեան նպատակն եղած է գրել լոկ զԱՄՍՈՒԹԻՒՆ վարուց եւ մահուան իւր Վարդապետին. բայց Մաշտոցի կենսագիրն ոչ ինչ կը մեղանչէր եթէ ուրեք ուրեք ակնարկէր համառօտիւր այն մեծամեծ բաղաբական անցից՝ որ ի մահուանէ Վռամշապհոյ մինչև ցմահ Սահակայ և Մաշտոցի պատահեցան ի Հայաստան աշխարհին: Արտաշէս Գ. ի դասիրութեան չեն հանդուրժեր սրբասէր — բայց անմիտ եւ ազգատեաց — նախարարքն, եւ չարախօսելով զիւրեանց թափաւորէն առ Վռամայ Հինգերորդի՝ զնորին գահընկեցութիւն կը խնդրեն. կը կործանի Արշակունեաց աթոռն. կաթուղիկոսական պատիւն կը յափշտակուի ի Սրբոյն Սահակայ՝ որ էր ի տոհմէ Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ կաթուղիկոս կը նստին առանց արժանաւորութեան՝ բանսարկու չերէցն Սուրբակ Արծկեացի, Բրբիշյ եւ Շմուէլ վատթար Ասորիք: Մինչդեռ Հինգերորդ գարու յետնագոյն պատմիչք՝ Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի՝ աղիողորմ սրտառուչ բանիւր կողքան կաւաղեն զբարձունմ հայոց թագաւորութեանն եւ զգրկունմ մեծին Սահակայ, Կորիւն՝ ականա-

տես վկայ ժամանակին բոլոր թշուառութեանց՝ համբել լեզուակապ կը մնայ. ոչ մի բան եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ դոյզն յիշատակ ինչ ²⁴⁾ կը նուիրէ հայրենի երկրին անլուր աղետից, հէք արքային դատապարտութեան, մանաւանդ մեծաշուն կաթողիկոսին հալածման, որ թերեւ աւելի բան ըզՄաշտոց հոգ եւ խնամ տարած էր իւր դատարարականութեան: Այս ամենայն ծանր ծանր թերութիւնք կը պարտաւորեն զիս ըսել՝ թէ Վարքն Մաշտոցի իբրեւ պատմական գրուած չունի մեծ արժէս. ճառ մի է ալն, եւ ոչ Պատմութիւն, եւ վասն այնորիկ մի ոմն յերկրորդ Աշակերտաց հարկ դատած է ի նորոյ գրել զԿատարեալ Պատմութիւն Սահակայ եւ Մեսրոպայ ²⁵⁾:

Եկեսցուք արդ ի լեզուաբանականն: Ճոռոմ, պերճ, վսեմ, աւասիկ Կորեան հայերէնն ի Մաշտոցի կենսագրութեան: Ի՞նչ յորդութիւն բաջահնչիւն բառերու. որպիսի՞ ճախարակեալ պարբերութիւնք (գլ. période). ո՞րքան զարդք, ո՞րչափ ձեւք եւ պէսպիսութիւն ասացուածոց. ի՞նչպէս ձայնըդ կը հանգչի յաւարտ մէն մի նախադասութեան՝ որպէս թէ ողորկ ոտանաւոր մի կարգայիւր. միանգամայն իւր պաճուճաբան առատութեան հետ՝ ի՞նչպէս լաւ գիտէ դերբայներով հատու և սեղմ՝ դարձուած տալ իւր գաղափարաց արտայայտութեան, եւ ո՞րչափ մեծ արուեստիւ կը զուգէ

²⁴⁾ Փ. Թիւզանդ, Պատմ. Գ. Ժգ. 33.

²⁵⁾ Տես Գրեմաւսեր, Պրակ Բ. 17—18.—Տ. Յարութիւն Շմաւոնեան յիւրում Ազգայնաբանական, Մաշտոց, 1795, ի Յանկին Մատենագրութեանց եւ Թարգմանութեանց Կախնեաց, երեսը 188—192. կը գրէ. «Խոսքով Թարգմանիչ, որ է Պատմ. սրբոյն Մահակայ հայրապետի» (տես Հ. Գր. Գալէմբեարեան, Պատմ. Հայ Լրագր. ե. 206, տես եւ Հ. Գար. Զ. Հայկ. Հիմ. Դպր. Պատմ. 278, որ կը նշանակէ շնորոգիւ Պատմ. Սրբոյն Մահակայ, բայց ըստ իւր եպիսկոպոսութեան՝ չըսեր թէ ուստի կառնու զտեղեկութիւնդ, եւ տարակուսանաց կըմտնէ զՀ. Յ. Տաշեան, Հիմնդէս Ամսօրեայ, 1892, 258 ա. ծան. 5). Կիրակոս Գանձակեցի երկերց կը յիշէ ի Պատմութեան իւրում, ե. 3, 16, զխոսքով ի շարի Հայ Պատմաց: 2-րտմ թէ մի եւ նոյն է յիշատակեալն ի Շմաւոնեան Պատմութիւն Սրբոյն Մահակայ հայրապետի յօրինեալ ի Խոսքովայ Թարգմանչէ, եւ իստարեալ Պատմութիւն Մահակայ եւ Մեսրոպայ՝ յոր կ'ակնարկէ գրիչն Բ. հատորոյ Հայկական Սոփեբաց. ե. 37.

մատենագրական բարձր լեզուին յատուկ ձեւոց եւ շարուածոց՝ ընտանեկան խօսից ձեւեր եւ շարուածներ:

Սակայն անաչառ բնագաւառին պարտքն է գովելով հանդերձ զմատենագրին առաւելութիւնս՝ խօսել նա եւ զպակասութեանցն եթէ կան: Եւ որովհետեւ ո՛ր եւ է մատենագրի առաւելութիւնք կամ պակասութիւնք ի համեմատութենէ ընդ այլում մատենագրի լաւ եւս կը յայտնուին, յայսմ մասին բախտաւոր ենք, որ զՎորեան ինքնագիր Վարս Մաշտոցի կարենք կշռել ընդ ինքնագիր Ճառս ընդդէմ Աղանդոց Եղնըկայ Կողբացւոյ: Եղնիկ եւ Կորիւն ոչ միայն ժամանակակիցք են, այլ եւ անդակիցք եւ ուսումնակիցք. բայց ոճով կը զանազանին մեծապէս: Զարդագիր են եւ երկոքին, այսու տարբերութեամբ որ Եղնիկ ոչ երբեք կախորժի սեթեւեթել՝ տուժելով զյստակութիւն (գլ. clarté). մինչդեռ Կորեան զարդերն կաղտոացնեն յաճախ զմիտս բանին: Առաջինն՝ ի սկզբանէ ցկատարած իւր գրութեան՝ կը նմանի հեզասահ վտակի, որոյ ակնանկիտ ջրերուն միջէն պայծառապէս կը տեսնենք զյատակն. իսկ երկրորդն՝ շատ անգամ կարծես ուղիս մի է որ կը հոսի ծածկեալ ծաղկներով, եւ այս պատճառաւ աչք մեր չկարեն թափանցիկ լինել ընդ խորութիւնն: Առ Եղնըկայ՝ միշտ կանոնաւոր է քերականութիւնն ²⁶⁾. իւրաքանչիւր մասն բանի՝ որոշ պաշտօն մի կը կատարէ եւ անսայթաք ի նպատակն կը դիմէ. իւր ամէն բարդութիւնքն՝ յայտնի նշանակութիւն ունին. կարճ ըսեմ, ի վերջակիտէ ի վերջակէտ՝ բայ, գոյական, վերագիր, ձեւ, դարձուած, ամենայն ինչ վճիտ է իբրեւ զվանակն (գլ. cristal): Այսորիկ աղագաւ անաշխատ կը հասկանանք զիւր գիրսն, եւ դիւրաւ կարող ենք թարգմանել յամենայն արեւմտեան բարբառս: Իսկ առ Կորեան չեն պակասիր ասացուածք որ չըլլան կամ անկանոն կամ տարտամ (գլ. vague), բացատրութիւնք եւ բարդութիւնք զորս անհնար է նոյն իսկ աշխարհաբար հայերէնի դարձնել, թող թէ օտար լեզուի: Այդ բացատրութեանց եւ բարդութեանց իբր օրինակ նշանակեմ. «Յիշատակարանս ծաղկեցուցանել, ե. 1. Արուեստախաւսել, 2.

²⁶⁾ Ոչ սակաւ անբերական ասացուածք ի մատենական չքնադհայկաւանիս՝ վերագրելի են անհմուտ ձեւադրողաց:

Աստուածամերձ աստուածամուկ կեանք, 2. Հաճոյական արուեստ, 2. Աստուածակրան արուեստականք, 4. Քրիստոսամեծար ասպնջական, 5. Շնորհապատուժ գրեալք, 6. Թեւամուկ միջամուկ (լինել) յաստուածատուր հրամանացն հանգաւանս, 7. Ի ձեռն առնուլ աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն, 12. Աւետարանագործ վարդապետութիւն, 15. Հոգեւոր սիրոյն եռանդամբ զաղա եւ զժանգ շարաւահոս դիւացն ի բաց (բերել), 15. Աշխարհամուտ դուռն, 17. Ծովացուցանել զվարդապետութեան զխորութիւն, 18. Վայելել ի հիւթ եւ ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, 20. Պսակահամբար (ապ. պսակահաս) բրիստոսագիր կէտ, 23. Ամենայն աստուածեղէն գանձուցն վայելչութեամբք լցեալք պարարտացեալք, 24. Վայելցացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք, 25. Ապա չեն ինչ զարմանք երբ Գերմանացի ոմ, Բ. Վելտէ (B. Welte), յիւր ազգային լեզու փոխելով զՎարս Մաշտոցի՝ կը ստիպուի բազում ուրեք շնորհ ի հաւատարմութենէ եւ կրճատել ու յապաւել զբնագիրն ²⁷⁾։ Դարձեալ չեն ինչ զարմանք երբ մերազգին Յովհաննէս Ռափայէլ Էմին, յորդորեալ ի Վիկտոր Լանգլուայէ որ թարգմանէ զայն ի գաղղիերէն, յանհարին դժուարութենէն պրծանելոյ այլ հնարս չգտնել՝ բայց եթէ զվաւերական Կորիւնն իբր խոտան ի միակողմ թողուլ եւ Սուտ — Կորիւն ²⁸⁾ մի

²⁷⁾ „Il existe une traduction allemande de la „Vie de Mesrob“ par Gorioun, due à M. le Dr. B. Welte, et qui fut publiée à l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'avènement au trône de Wurtemberg, du roi Guillaume I-er (Gorioun's Lebensbeschreibung des hl. Mesrop . . . , Tübingen, 1841, in—4°, 52 pages). Cette traduction, qui fut entreprise sur le texte publié en 1833 par les Mékhitaristes de Venise, est enrichie de notes nombreuses. Seulement nous ferons observer que cette version n'est pas toujours très-fidèle, et que l'auteur a fait, à plusieurs reprises, des suppressions qui nuisent à l'intelligence du texte“. V. Langlois, Introduction (à la Biogr. de Mesrob, par Gorioun), Collection etc., t. II. p. 4. a. — Զգերմանական թարգմանութիւնդ Բ. Վելտէի եւ տեսած չեմ։

²⁸⁾ Հրատարակեալ է Մոփերս Հայկազան, Հ. ԺԱ. 5 — 37.

ընտրելագոյն համարել: Յայտնի չէ թէ ո՞վ է հեղինակ այս Սուտ—կորեան. թուի վարդապետ ոմն ԺԱ կամ ԺԲ դարու, որ տեսնելով թէ սակաւուց հասկանալի է կորեան բնագիրն՝ ջանացած է պարզել զայն, եւ միանգամայն՝ ըստ իւր խելաց՝ կատարելագոյն վարք Մաշտոցի մի տալ մեզ ի վայելումն, բաղելով ի Պատմութիւնն Մ. Խորենացւոյ, եւ զանջրպետս երկու բոլորովին անսման մատենագրաց դէպքն ելով իւր կարկառանօք: Թէ որչափ այլանդակ երևոյթ կընծայեցնէ յայսպիսի «հակառակ եւ չհամազգի երկվարաց լըծեալ կառն»²⁹⁾, հայագէտք միայն կըմբռնեն: Բայց նոյն իսկ այս պարզեալ Սուտ—կորեան թարգմանութեան մէջ կը գտնուին այնպիսի հատուածք՝ որ Գաղղիացւոյ համար զուտ galimatias են (6):

Նկատմամբ մթութեանն՝ որով առաւել կամ նուազ պատեալ է վարքն Մաշտոցի յայլեայլ տեղիս, կարելի է որ յանցանքն գլխաւորապէս տգէտ ընդօրինակողաց ըլլայ, որք անկարող հասանելոյ ի բարձրութիւն մատենագրին՝ խանգարած են բազում հատուածս: Յայդոցիկ զոմանս յաջողած եմ դարձնել ի բնիկ կերպարանն՝ այնպէս ինչպէս ելած են ի գրչէ կորեան 1450 տարի յառաջ. այլք կը մնան անընթանելի, եւ չգիտեմ թէ զո՞վ մեղադրեմ, զկորիւն թէ՛ զիւր ախմար գրագիրս:

Բաղձալի էր նա եւ որ ասացուածոց պէսպիսութեան միտ դնող մատենագիր մի՞ որպիսի է կորիւն, խորշեր ի միակերպութենէ կամ ի նոյնաձայնութենէ ի յաջորդ բանսդ. «Երանելեաց արանցն ազնուականութիւն, ճշմարտութեան հաւատոցն հաստատութիւն, աստուածամերձ աստուածամուկ կենացն վայելչութիւն, սբանչեական կենացն պլլծառութիւն», եւ. 2. կամ «Ոմն ընդունելի պատարագաւ արդար կոչեցեալ: Եւ այլ ոմն հաճոյական արուեստիւ (տպարուեստին) ի վերայ ամենակուլ մահուանն կենաւք երեւեալ: Եւ միւս ոմն . . . հանդերձ ամենայն շնչականաւք՝ տարեւոր ժամանակաւք նաւակաց պահեալ: Եւ միւսոյն

Գաղղիերէն թարգմանութիւն Սուտ—կորեանդ ի ձեռն Թ. Ռ. Էմբի՝ կը գտնուի ի Վ. Լանդլուայի Collection եւ այլն, 2. Բ. 9—16.

²⁹⁾ Եզնիկ ջառք ընդդէմ Աղանդոց, 17, 18:

յանկարծագիւտ հաւատովք արդարացեալ, աստուածամերձ աստուածախաւս դաշնաւոր կատարեալ, եւ զաւետիս հանդերձելոց բարեացն ժառանգեալ»։ անդ։ Զհարդ եւ իցէ, հանդերձ իւր բանի մի խճճելի մասամբք, Վարքն Մաշտոցի է եւ պիտի ըլլայ միշտ երկրորդ հոյակապ յիշատակարան ինքնագիր մատենագրութեանց մեր Ոսկեդարուն, առաջնութեան պարծանքն փառելով Ճառիցն ընդդէմ՝ Աղանդոց։ Փոքրիկ է Եզնկայ մատենիկն, եւ Կորեանն՝ փոքրագոյն, այլ երկոքին ևս բարձր նշանակութիւն ունին Հինգերորդ դարու դասական գրականութեան համար (406—462), եւ մեզ կը մատուցանեն կարի մեծ օգուտ իբր մի մի փորձաբարձու ի ճանաչել զղանազանութիւն պէսպէս թարգմանութեանց նոյն շրջանին։

Թարգմանութիւնք զորս եւ Կորեան կը համարիմ. Գիրք Մակաբայեցոց, եւ թաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, եւ Փաւստոս Բիւզանդ.— Արդ ո՞նձ որ ուշի ուշով կը կարդայ զՎարս Մաշտոցի, բաջ միտ դնելով Կորեան գրական արուեստին, եւ յետոյ կ'անցնի ի բանի մի թարգմանութիւնս Ոսկեդարուն եւ զնոյն արուեստ ի նոսին կը գտնէ յոր և նման,— այսինքն նոյնութիւն բերականական ձևոց, զարդուց եւ աւելադրութեանց, նոյնութիւն բառից եւ բարդութեանց, բացատրութեանց եւ դարձուածոց, եւ առաւել բան զայդոսիկ՝ նոյնութիւն մանր մանր պատառիկներու երեք, չորս եւ հինգ բառերով,— Ընչ պէտք է հետեւցնէ։ Պատասխանն յայտնի է եւ բնական, այսինքն՝ թէ Վարքն Մաշտոցի եւ այն թարգմանութիւնք մի եւ նոյն անձին են, որ ամէնուրեք ի կիր արկած է սեպհական բառս, ձեւս եւ բացատրութիւնս՝ անծանօթս այլ Առաջին Աշակերտաց, ըստ որում տեսանք ի Յառաջաբանի գրոցս մանրամասնաբար։ Յետ տեղեկանալոյ սերտ կապակցութեան թարգմանութեանցդ ընդ Կորեան բնագրին՝ եթէ եւ ընդ միմեանս համեմատենք զայնոսիկ ու գտնենք որ տարբեր տարբեր հեղինակներ իրօք կը նոյնանան լեզուաւ շատ եւ շատ անգամ, կարծեմ՝ այլ ևս երկբայանաց տեղի չմտար թէ թարգմանիչն Կորիւն է թէ ոչ։

Այս թարգմանութիւնք են հետեւեալքդ.

Ա. Մակաբայեցւոց երեք գիրք.

Բ. Եւթաղի Աղեքսանդրացւոյ Յառաջաբանք և Գլուխք Գործոց Առաքելոց, Թղթոցն Կաթուղիկեայց և Պաւղոսի Թղթոց, Յիշատակարան և Աղերս.

Գ. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն դարձի Հայաստան աշխարհին.

Դ. Փաւստոսի Բիւզանդայ Պատմութիւն Հայոց:

Ժրատիւր զործոյս. — Յառաջ քան զձեռնարկել ի ցունեանել թէ վերոյնշանակեալ չորս մատենագրութիւնքք թարգմանեալք են ի Կորին վարդապետէ, կարևոր կը համարիմ խօսել նաև (Գլուխ Բ.) զայլեայլ հայկաբանութեանց Առաջին Աշակերտաց, որպէս զի յաջորդ քննութեանց եւ համեմատութեանց մէջ լաւ տեսնուի թէ յորում կը գանաղանի Կորեան լեզուն ի լեզուէ երիցագոյն ընկերաց իւրոց, եւ թէ ինչպէս Մակաբայեցիք, Եւթաղ, Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ կը կապուին գեղեցկապէս ընդ Վարս Մաշտոցի եւ ընդ Ռմեանս: Յետոյ (Գլուխ Գ.) զչորեսին թարգմանութիւնսդ կառնում համեմատել ընդ Վարս Մաշտոցի առաջին՝ զԱգաթանգեղոս, որ կարևորագոյնն է քան զպլսքն. երկրորդ՝ զԲիւզանդ. երրորդ՝ զՄակաբայեցիս. չորրորդ՝ զԵւթաղ: Ապա (Գլուխ Դ) կը համեմատեմ ընդ իրեարս զչորս թարգմանութիւնսդ. առաջին՝ զԱգաթանգեղ ընդ Բիւզանդայ. երկրորդ՝ զԱգաթանգեղ ընդ Մակաբայեցիս. երրորդ՝ զԱգաթանգեղ ընդ Եւթաղի. չորրորդ՝ զԲիւզանդ ընդ Մակաբայեցիս. հինգերորդ՝ զԲիւզանդ ընդ Եւթաղի. վեցերորդ՝ զՄակաբայեցիս ընդ Եւթաղի. թէ՛ Գ և թէ՛ Դ գլխոց մէջ ըստ կարի մանրախուզիւ նշանակելով թէ ի՛նչ ի՛նչ կօտարանայ Կորին յեզնդկայ եւ յայլոց (յաճախագոյն), եւ յորում իմիւր կը միաբանի ընդ նոսա (սակաւագոյն): ¹⁾

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ

¹⁾ Այս յօդուածը կազմում է առաջին գլուխը գիտնական Ն. Բիւզանդացու՝ «Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք» անունով երկի, որ արդէն մամուլի տակ է: